O‘ZBEK XALQ AFSONALARIDA SHEVAGA XOS SO‘ZLAR

Andijon davlat universiteti Folklorshunoslik va dialektologiya yo‘nalishi
1-kurs magistranti G‘ulomova Dildora

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalq afsonalarida uchraydigan shevaga xos leksik birliklar, ularning mazmuniy-semantik xususiyatlari hamda badiiy-funksional vazifalari ilmiy tahlil qilinadi. Afsonalar xalq og‘zaki ijodining qadimiy janri sifatida nafaqat mifologik tasavvurlar va etnik xotirani, balki tilning tarixiy qatlamlarini, hududiy lahja va shevalarning o‘ziga xos unsurlarini ham aks ettiradi. Tadqiqot davomida dialektal leksikaning afsonalar matnida milliy kolorit yaratish, obrazlilikni kuchaytirish, mintaqaviy muhitni belgilash, xalqning turmush tarzi va madaniy qarashlarini ifodalashdagi o‘rni yoritildi.

Kalit so‘zlar. o‘zbek xalq afsonalari, dialektal leksika, shevaga xos so‘zlar, og‘zaki ijod, lingvopoetika, folklor tili, qarluq-qipchoq-o‘g‘uz shevalari, etimologiya, lingvokulturologiya, xalq tili, xalq tafakkuri, til tarixi.

Kirish. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi milliy madaniyatning eng qadimiy qatlamlaridan biri bo‘lib, unda xalqning dunyoqarashi, hayot tajribasi, qadriyatlari va til boyligi o‘zining yorqin ifodasini topgan. Afsonalar ana shu og‘zaki ijod janrlarining eng qadimgi va serma’no turlaridan biri sifatida xalq tafakkurining tarixiy rivojlanishini, qadimiy tasavvurlarini hamda etnik xotirasini aks ettiradi. Afsonalarda nafaqat mifologik tasavvurlar, ijtimoiy munosabatlar va tarixiy voqealarning badiiy talqini mujassam, balki xalq tilining turli qatlamlari, jumladan, shevalar va lahjalar bilan bog‘liq leksik birliklar ham mujassam holda saqlanib qolgan.

O‘zbek tili boy strukturaga ega bo‘lib, uning hududiy shevalari — qarluq, qipchoq va o‘g‘uz guruhlariga mansub ko‘plab variantlar bilan tavsiflanadi. Afsonalar ana shunday shevalarning tabiiy til muhitida shakllanganligini ko‘rsatadi. Shevaga xos so‘zlar afsonalarning bo‘yoqdorligi, obrazlilik darajasi va mahalliy koloriti uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular ma’lum bir

hududning tarixiy-etnografik xususiyatlarini, mahalliy nutq madaniyatini va xalqning til tafakkurini yoritish imkonini beradi.

Afsonalarda uchraydigan shevaga xos leksika lingvistik nuqtai nazardan ham alohida e’tiborga molikdir. Chunki ular o‘zbek tilining hududlarga qarab taraqqiy etish jarayonini qayd etadi, shuningdek, ayrim qadimiy so‘zlarning o‘z asl shaklida saqlanib qolganligini ko‘rsatadi. Bu holat afsonalarni nafaqat folklor namunasi, balki til tarixining muhim manbalaridan biri sifatida o‘rganish zarurligini taqozo etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi davrda tilning adabiy me’yorga solinishi jarayoni kuchaygan sari sheva va lahjalar bilan bog‘liq lingvistik merosning yo‘qolib borish xavfi mavjud. Afsonalarda saqlanib qolgan shevaga xos so‘zlar esa bu boylikni tiklash, tahlil qilish va kelajak avlodga yetkazishda bebaho manba sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, afsonalardagi sheva unsurlarini o‘rganish xalqning madaniy va mintaqaviy tafakkur xususiyatlarini aniqlash, lisoniy-estetik an’analarini o‘rganish hamda o‘zbek tilshunosligida dialektologik tadqiqotlarni boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi, xususan afsonalar tarkibidagi til qatlamlarini o‘rganish masalasi folklorshunoslik, dialektologiya va leksikologiya sohalarida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar bir nechta asosiy ilmiy maktablar va yirik olimlar izlanishlariga tayanadi. Avvalo, o‘zbek folklorining umumiy xususiyatlarini aniqlashga bag‘ishlangan tadqiqotlar H.Zarifov [1], M.Afzalov [2], Q.Imomov [3], B.Sarimsoqov [4]larning ishlari afsonalarning janriy tabiati, ularning shakllanishi, mavzu doirasi va badiiy tizimini ilmiy asosda yoritgan. Mazkur tadqiqotlarda til masalasi asosiy yo‘nalish bo‘lmasa-da, afsonalar tilining boyligi, obrazlilik unsurlari va qadimiy leksik qatlamlar haqida muhim ma’lumotlar beriladi.

O‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha olib borilgan izlanishlar S.Ibrohimov [5], X.Doniyorov [6], N.Rajabov [10], S.Ashirbayev [11], T.J.Ernazarov [12],

V.A.Karimjonova [12], M.S.Ernazarova [12], Sh.S.Mahmadiyev [12], K.G‘.Rixsiyeva [12] va boshqalar tomonidan yaratilgan ilmiy meros — shevalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini ilmiy tasniflashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, S.Ibrohimovning o‘zbek shevalari tasnifi bo‘yicha tadqiqotlari afsonalarda uchraydigan shevaga xos birliklarning hududiy mansubligini aniqlashga imkon beradi. G‘.Abdurahmonov [8] va Sh.Rahmatullayevning o‘zbek tili tarixiy leksikasiga oid ishlari esa afsonalardagi qadimiy so‘zlarning etimologik ildizlarini aniqlashda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Folklor matnlarida dialektal leksikaning ishlatilishiga bag‘ishlangan alohida tadqiqotlar ham mavjud. Jumladan, J.Eshonqulov [9] ning og‘zaki ijod matnlaridagi til unsurlarini tahlil qilishga oid ishlari afsonalar tilida uchraydigan mintaqaviy birliklarning funksional vazifasini ochib beradi. Ular dialektal so‘zlarning folklor matnidagi badiiylik, obrazlilik, kolorit yaratishdagi o‘rnini asoslab, sheva unsurlarining an’anaviy xalq nutqi bilan bevosita bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu ilmiy yondashuvlar afsonalardagi sheva unsurlarini lingvopoetik nuqtai nazardan ko‘rib chiqish imkonini yaratadi.

Metodologiya. Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari, xususan sosiolingvistika va madaniy tilshunoslik bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda hududiy nutq xususiyatlari til madaniyatining tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Bu tadqiqotlarda shevalarning funksional ahamiyati, tarixiy-etnik guruhlar faoliyati bilan bog‘liqligi hamda ularning madaniy identifikatsiyadagi o‘rni yoritilgan. Mazkur nazariy qarashlar afsonalardagi shevaga xos so‘zlarni faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki xalqning tarixiy madaniy xotirasi sifatida ko‘rib chiqishga zamin yaratadi.

Alohida e’tiborli jihat shundaki, afsonalardagi shevaga oid leksik birliklar bo‘yicha maxsus kompleks tadqiqotlar nisbatan kam. Ba’zi folklor matnlarining nashrlarida (masalan, “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” turkumi) matn osti izohlarida ayrim dialektal so‘zlarning izohi berilgan bo‘lsa-da, ular tizimli lingvistik tahlilni

to‘liq qamrab olmaydi. Shuning uchun ham bugungi ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu mavzu bo‘yicha chuqur integrativ tadqiqotlarga ehtiyoj mavjudligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, o‘tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek afsonalarining lingvistik qatlamini, xususan shevaga xos so‘zlarning mazmuniy-semantik tabiatini o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Mazkur tadqiqot folklorshunoslik, dialektologiya va lisoniy madaniyat yo‘nalishlarining qo‘shma kesishgan nuqtasida joylashgani bois, mavjud nazariy g‘oyalarga tayanish bilan birga, yangicha yondashuvlarni ham talab etadi.

O‘zbek xalq afsonalari xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy, eng boy va eng o‘ziga xos qatlamlaridan biri sifatida nafaqat mifologik tasavvurlarni, balki xalqning tarixiy xotirasi, turmush madaniyati va til tafakkurining ko‘hna qatlamlarini o‘zida mujassam etadi. Afsonalar tili adabiy tilga nisbatan erkinroq, jonliroq va tabiiyroq bo‘lgani uchun unda shevaga xos so‘zlar keng qo‘llanadi. Bu dialektal birliklar afsona tiliga milliy kolorit, o‘ziga xoslik, hududiy rang-baranglik va etnografik individualizm bag‘ishlaydi. Shevaga xos so‘zlarning ko‘pligi, avvalo, afsonalarning xalq nutqi asosida shakllanganidan dalolat beradi, ikkinchidan, uning har bir hududga xos variantlari mavjudligini ham ko‘rsatadi.

Afsonalar tilidagi shevaga xos birliklar turli semantik qatlamlarga mansub bo‘lib, ularning asosiy qismi maishiy turmush, qadimiy kasb-hunar, tabiiy-geografik atamalar, o‘simlik va hayvonot olami nomlari, hamda xalqning qadimiy marosim-madaniy tushunchalari bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ayrim vohalarga xos bo‘lgan *jilg‘a*, *ko‘lanka*, *darxon*, *shappatilamoq*, *moysho‘rva*, *yalpoq* kabi so‘zlar nafaqat leksik birlik sifatida, balki o‘sha hudud xalqining dunyoqarashi, tabiatga munosabati va tarixiy yashash sharoitlari haqida ham muayyan ma’lumot beradi. Shevaga xos leksemalar ko‘pincha qadimiy ma’nolarni saqlab qolgan bo‘lib, ular orqali xalqning arxaik dunyoqarashi va etnik tafakkuri ham aks etadi. Afsonalarda uchraydigan *bo‘zar*, *jangil*, *chor*, *qizak* kabi arxaik so‘zlar bugungi adabiy tilda kam qo‘llanayotgan bo‘lsa-da, dialektlarda hamon mavjud bo‘lib, folklor matnlarida o‘zining tarixiy qatlam sifatidagi vazifasini bajaradi.

Afsonalardagi sheva unsurlari badiiy-estetik vazifa ham bajaradi. Ular matnga tabiiylik, jonlilik, dramatizm va ekspressivlik bag‘ishlaydi. Qahramon xarakterining keskinligi yoki yumshoqligi ko‘pincha sheva orqali beriladi. Masalan, *do‘ndiq yigit*, *qirchang‘i it*, *yalpoq yo‘l* kabi iboralar obrazning emotsional rangini kuchaytiradi. Shuningdek, voqealarning dinamizmini ifodalovchi *shuvillamoq*, *qayrashmoq*, *chilishmoq* kabi fe’llar xalq nutqining tabiiyligini aks ettiradi. Shevaga xos so‘zlarning afsona syujetidagi funksional ahamiyati shundaki, ular voqea joyini aniqlashtiradi, mintaqaviy muhitni aniq tasavvur qilish imkonini beradi va qahramonlar nutqini hayotiy qiladi.

Afsonalarda uchraydigan dialektal so‘zlar hududiy belgiga ega bo‘lib, ular orqali qaysi viloyat yoki voha folklori ekanini aniqlash osonlashadi. Xorazm afsonalarida uchraydigan *moysho‘rva*, *kanizak*, *yalpoq* kabi so‘zlar o‘g‘uz shevalariga mansubligini ko‘rsatsa, Farg‘ona vodiysi matnlarida uchraydigan *ko‘lanka*, *so‘na*, *qaytim* kabi birliklar qarluq lahjasiga xosdir. Shu tariqa, dialektal leksika afsonalarning lingvistik xaritasini aniqlashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu jihat folklor materiallarining tasnifida ham, tarixiy-lisoniy tadqiqotlarda ham alohida ahamiyatga ega.

Lingvokulturologik nuqtai nazardan qaralganda, shevaga xos so‘zlar xalqning madaniy xotirasini saqlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ular orqali xalqning qadimiy e’tiqodlari, urf-odatlari, marosimlari va turmushga oid qarashlari aks etadi. Masalan, *ko‘zmunchoq*, *mingoyoq*, *qadamjo* kabi so‘zlar diniy-mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lib, afsonalarda ko‘p uchraydi. Bu birliklar nafaqat til tarixini o‘rganishda, balki o‘zbek xalqining etnopsixologiyasini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek xalq afsonalarida uchraydigan shevaga xos so‘zlarni tizimli tahlil qilish ushbu janrning lingvomadaniy mazmunini chuqurroq anglashga imkon beradi. Afsonalarning tarixiy, ijtimoiy va hududiy omillar bilan bog‘liq holda shakllangani, ulardagi til birliklarining esa xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi va mental xususiyatlarini aks ettirishi aniqlandi. Dialektal qatlam afsonaning faqat

lingvistik emas, balki etnografik va madaniy ko‘rinishini ham belgilovchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot davomida o‘zbek tili shevalari — qarluq, qipchoq va o‘g‘uz guruhlariga mansub ayrim leksik birliklarning afsonalarda o‘ziga xos ma’no, obraz va semantik yuklama kasb etishi kuzatildi.

Afsonalardagi shevaga xos so‘zlar xalq orasida qadimdan qo‘llanib kelgan nomlar, tabiat obyektlariga berilgan mahalliy atamalar, hunarmandchilikka oid qadimiy terminlar, shuningdek, kundalik hayotga doir leksik birliklar sifatida tasniflanishi mumkin. Bu birliklar matnning badiiy ekspressivligini kuchaytirish, qahramonlarning milliy xarakterini yanada aniqroq ifodalash, afsona muhitini jonli va tabiiy holda tasvirlashga xizmat qiladi. Dialektal so‘zlar ko‘pincha syujetning tarixiy asoslanganligini ko‘rsatish, qadimiy voqelikni qayta jonlantirish hamda afsona va xalq xotirasi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik yaratish funksiyasini bajaradi.

Shuningdek, afsonalardagi shevaga xos qatlam o‘zbek xalqining hududiy identitetini mustahkamlovchi, tilning boyligini namoyish etuvchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Shevalarning badiiy matnda qo‘llanishi adabiyotshunoslik, folklorshunoslik va dialektologiya fanlari kesishgan nuqtada o‘rganilishi zarur bo‘lgan murakkab hodisa ekanligi ma’lum bo‘ldi. Bu yo‘nalishda amalga oshiriladigan izlanishlar afsonalarning lingvopoetik tahlilini chuqurlashtirish, o‘zbek tili leksik fondining tarixiy qatlamlarini aniqlash, shevalarning adabiy til bilan o‘zaro ta’siriga doir ilmiy qarashlarni kengaytirishga imkon yaratadi.

Tahlil va natija. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek xalq afsonalarida uchraydigan shevaga xos so‘zlar matnning lingvopoetik va madaniy-estetik qatlamlarini boyituvchi muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Dialektal leksika afsonaning badiiy obrazlilik darajasini oshirish, qahramon xarakterlarini jonlantirish, voqealarning dinamizmini ifodalash va mintaqaviy muhitni aniq tasvirlashda faol ishlatiladi.

Shuningdek, shevaga xos leksik birliklar hududiy identitetni belgilovchi, xalqning tarixiy, ijtimoiy va etnografik xotirasini saqlovchi vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Afsonalarda uchraydigan qadimiy so‘zlar, tabiat, marosimlar,

hunarmandchilik va kundalik hayotga oid atamalar xalq tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, dialektal qatlam nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy kontekstda ham afsonaning mazmunini boyitadi. Hududiy shevalarga xos leksika orqali afsonalarning qaysi viloyat yoki voha folkloriga mansubligi aniqlanishi mumkin, bu esa o‘zbek xalq og‘zaki ijodining lingvistik xaritasini shakllantirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Natijada, afsonalardagi shevaga xos so‘zlarni tizimli o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki folklorshunoslik, dialektologiya va lingvokulturologiya sohalarida ham ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bu izlanishlar o‘zbek tilining tarixiy leksik qatlamlarini aniqlash, shevalarning adabiy til bilan o‘zaro ta’sirini o‘rganish hamda milliy-madaniy merosni saqlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘zbek xalq afsonalarida uchraydigan shevaga xos so‘zlar nafaqat hududiy leksik xususiyat sifatida, balki xalqning ma’naviy merosini saqlab keluvchi muhim ko‘rsatkich sifatida ham katta ilmiy-ahamiyat kasb etadi. Ularning tizimli o‘rganilishi o‘zbek tili lug‘at boyligini chuqurlashtirish, folklor matnlarining asl mohiyatini to‘liq yoritish hamda milliy-madaniy qadriyatlarni kelajak avlodga yetkazishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Zarifov H. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Fan, 1972.
2. Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklaru haqida.-Toshkent: Fan, 1964/
3. Imomov Q. O‘zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori.–Toshkent: Fan, 1986..
5. Ibrohimov S. O‘zbek shevalarining tasnifi. – Toshkent: Fan, 1957.
6. Doniyorov X. Qipchoq shevalarini o‘rganishda xalq dostonlarining roli. // O‘zbek xalq ijodi. – Toshkent: Fan, 1967. – B.162-166.

7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 3- jild. – Toshkent: Universitet, 2009. – 283 b

8. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O‘qituvchi, 1973. – 320 b.

9. Jo‘rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. - Toshkent - «Barkamol fayz media» - 2017

10. Nazar Rajabov. “O‘zbek shevashunosligi”; Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti 1996;

11. Ashirboyev Samixon; “O‘zbek dialektologiyasi”; O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi; Toshkent-2013)

12. T.J.Ernazarov, V.A.Karimjonova, M.S.Ernazarova, Sh.S.Mahmadiyev, K.G‘.Rixsiyeva. “O‘zbek dialektologiyasi”; O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi; Toshkent-2012